

A pálos rend története első évszázadának nyitott kérdései¹

Németh Zsolt

„(...) és te Magyarország a pálosokkal virulsz”
– Pázmány Péter

Az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok története és szellemisége az elmúlt négy évtizedben egyre inkább az érdeklődés homlokterébe került. Méltán, hiszen századokon keresztül a magyar história fontos és pozitív szereplői voltak.

A rend létrejöttéről és annak előzményeiről sokáig meglehetősen keveset tudtunk. Kutatásához új lendületet adott az 1980-as években a pálosok történetével foglalkozó legkorábbi mű, Gyöngyösi Gergely (1472–1531)²: *Vitæ fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremitæ* című, 1522-ben keletkezett munkájának kritikai kiadása,³ illetve magyar fordításának megjelenése,⁴ melyet 1998-ban – sajnos javítatlan – újabb kiadás követett.⁵ A műből származó magyar nyelvű idézeteket az utóbbi kiadásból veszem. Az akkori pálos rendfőnök e munkája felbecsülhetetlen értékű, egyebek között azért, mert mára már elveszett dokumentumokat tartott fenn benne.

A rendalapítás legendája

A rend működésének kezdeteiről egy másik forrás, a vélelmezett alapító és első rendfőnök, Özséb legendája is szól. E szerint az Esztergomban kanonoki tisztséget viselő, erényes férfiúnak, akit a környék remetéi tiszteltek és rendszeresen felkerestek, egy éjjel imádkozás közben látomása volt, melyben kis lángocskák egymás felé tartottak és tüzes fénynyalábbá

---

¹ A Magyar Hüperión III. évf. 3. számában (2015) megjelent *A pálos rend történetének első évszázada* című tanulmányom átdolgozott és jelentősen bővített változata.

² Halálózási évről Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely, 1472–1531. Correctio correctionis. In: Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Ed.: Csörsz Rumen István. Bp., 2010, 115–122, 115.

³ Hervay, Franciscus L. (szerk.): Gregorius Gyöngyösi: *Vitæ fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremitæ*. Budapest, 1988. Továbbiakban: Hervay, 1988.

⁴ Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Fordította Árva Vince OSP, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Budapest, 1983.

⁵ Gyöngyösi Gergely: *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete*. Fordította Árva Vince OSP, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Pilisszántó, 1998. Továbbiakban: RTÉ.

egyesültek. Özséb ezt úgy értelmezte, hogy össze kell fognia a környék magányos remetéit, és szerzetesi közösséget kell létrehoznia.⁶ Ezt már 1240 körül meg szeretne volna tenni, de a tatárjárás miatt késedelmet szenvedett, és csak 1250-ben került rá sor. A legenda „adatai” Gyöngyösi munkájában is visszaköszönnek,⁷ bár ott a látomás említése hiányzik. Az 1250-es évszám is csak a 8. fejezet címében szerepel, a szövegében nem. A *Vitæ fratrum* csak másolatban maradt fenn, így lehetséges, hogy az 1250-es évszám interpoláció.

Hervay Ferenc szerint „Gyöngyösi Gergely Keresztúr [értsd a pilisszentkereszti remeteség – N. Zs.] első perjeléről oklevélből nem értesülhetett, mert Eusebius neve egyetlen olyan oklevélben sem fordul elő, amit Gyöngyösi ismert és amit ma ismerünk. Pál veszprémi püspök 1263-as oklevelében [melyre alább részletesen kitérek – N. Zs.] név nélkül hivatkozik a remete testvérek provinciálisára”.⁸ A tudós ciszterci szerzetes Fehértói Katalinra hivatkozva azt is megemlíti, hogy „Magyarországon az Árpád-korból fennmaradt írásokban az Eusebius név csupán egyetlen helyen fordul elő” (uő. 61; Fehértói 2004, 295).⁹ Ő is és Solymosi László is megerősítik, hogy Özséb részvétele az 1256-os esztergomi zsinaton kitaláció.¹⁰

Ugyanakkor az Eusebius név egyetlen, az Árpád-korból ismert viselője éppen egy esztergomi egyházi személy volt a 13. század közepén. Fülöpnek, az esztergomi társaskáptalan prépostjának egy 1255. november 24-én kelt oklevele említi, amely egy földbirtok átruházásával foglalkozik, hogy a nevezett földbirtokot Bethleem gömöri főesperes, esztergomi kanonok és *Eusebius, az esztergomi egyház prebendáriusa* járta be.¹¹ „A prebendárius általános egyházi jelentése: javadalmas. Lehet olyan papi személy, aki javadalom fejében egy kanonokot helyettesít a káptalan kötelező imaóráin, zsolozsmáján, és utóbb esetleg maga is bejut a kanonokok testületébe, a káptalanba”.¹²

⁶ Kisbán Emil: A magyar pálosrend története I. Budapest, 1938; Sudár Annamária – Sarbak Gábor (szerk.): Pálosaink, a fehér barátok. h. n., 2014.

⁷ RTÉ 32-33.

⁸ Hervay F. Levente O. Cist: A pálos rend eredete. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 57–66. (továbbiakban: Hervay, 2007.) 60.

⁹ Hervay, 2007. 61.; Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár. Bp., 2004.

¹⁰ Hervay, 2007. 61.; Solymosi László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Ed.: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, 2005, 11–23. (továbbiakban: Solymosi, 2005) 18.

¹¹ Knauz Ferdinandus (szerk.): Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Esztergom, 1874. (továbbiakban Knauz, 1874), 428-429.

¹² Hervay, 2007. 61.

Látható, hogy, ha a „rendalapító” a fenti okiratban említett személy, akkor 1255-ben még nem kanonok, és, mint az egyházi közélet szereplője, aligha igazgat a világtól elvonult szerzetesi közösséget. Gyöngyösi és a legenda információi tehát Özsébet illetően pontatlanok.

A rend korai története a dokumentumok fényében

Az alapítás legendája, illetve az okleveleken és a *Vitæ fratrum*on alapuló korai rendtörténet között feszülő ellentét teljes mélységére csupán másfél évtizede mutatott rá Solymosi László. A rendre vonatkozó ismert első írásos dokumentum a fővonalbeli kutatás szerint addig Pál veszprémi püspök 1263-as oklevele volt, amit Gyöngyösi tartott fenn említett rendtörténeti munkájában.¹³ Bár az eredetije nem maradt fenn, csupán egy 1600 körül készült másolata,¹⁴ a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint nincs ok a hitelességében kételkedni. Ezt magam is így tartom, egyrészt azért, mert régészeti is megragadható helyeket említ, másrészt mert független dokumentumok megerősítik a benne foglaltakat (mindkettőt ld. alább). Az oklevél válasz arra a kérésre, amivel a veszprémi püspökség joghatósága területén élő remetek és előljáróik folyamodtak IV. Orbán pápához (1261–64), hogy remeteéletüket Szent Ágoston regulájára áttérve folytathassák. Arra, hogy a remetek miért éppen az ágostoni regula szerinti életre való áttérést kérelmezték, a későbbiekben visszatérek.

Orbán pápa a területi joghatósággal rendelkező Pál püspököt bízta meg azzal, hogy vizsgálja ki a remetek kérését. „Tüzetesen utánajártunk, hogy vannak-e javaik, melyek elegendők a(z ágostoni) szabályok megtartására, de ilyet sem náluk, sem másoknál nem találtunk. Ezért káptalanunkkal folytatott megbeszélés és gondos megfontolás után, apostoli tekintélyünknel fogva megengedtük, hogy azokban a házakban, amelyekben most vannak, mint engedélyezett társulat a remete életmód szerint szolgálják az Urat mindenben, a megyéspüspök rendeleteinek és jogainak csorbítása nélkül” (uo.). Pál püspök előírja még az életrendjüket, zsolozsmázási szabályaikat, a provinciális bemutatásának kötelezettségét megyéspüspöknek, az éves megyei zsinatokon való megjelenési kötelezettségüket, és az ott hozott határozatok megtartását. A testvérek „lakóhelyeik számát nem növelhetik”, s a püspök név szerint fel is sorolja ezeket. „Az említett testvéreknek egyházmegyénkben máshol található kolostorai mostantól fogva kiközösítés alá esnek”.¹⁵

A megengedett „lakóhelyek” ekképpen szerepelnek a kritikai kiadásban: *Insula Pilup Sanctæ Helena, Kewkwth Sanctæ Mariæ Magdalena, Bokon Sancti Jacobi, Idegsyt Beata Elizabeth, Bodochun Sancti Emerici, Insula prope Ermenyes: Elek Sancte Mariæ Magdalena, Zakach S. Domi-*

¹³ RTÉ, 36.

¹⁴ Hervay, 1988. 21.

¹⁵ Hervay, 1988. 37.

nici.¹⁶ Holler László közli a kritikai kiadás alapjául szolgáló kézirat fotójának vonatkozó részét, amelyen ugyanezek így szerepelnek: *Insula Pilup, Sancta' Helena'. Kewkwth, Sancta Maria' Magdalena'. Bokon, Sancti Jacobi. Idegsyt, Beata' Elizabeth. Bodochun, Sancti Emerici. Insula prope Ermenjes, Elek Sancta' Maria' Magdalena', Zakach S. Dominici*.¹⁷ A kettő összevetéséből látható, hogy az *a* betűk Hervay (helyes) értelmezései: a kéziratban *e* helyeken *a'* található, valamint a kritikai kiadás elhagyta a kettős felülponozást az *y* fölött az *Idegsyt* és *Ermenjes* névben, de a Holler László által közölt fotón jól látszanak a pontok. Az is kiderül, hogy a kritikai kiadás alapvetően megváltoztatta a közponozást: az eredeti kéziratban a helynevet vessző követi, a védőszent neve után pont következik. A kézirat vizsgálata azonnali döntést tesz lehetővé az azonosítások körüli egyik fő vitatott kérdéssel kapcsolatban nevezetesen, hogy az *Insula prope Ermenjes, Elek Sancta' Maria' Magdalena'* szövegrész egy vagy két remeteséget takar-e. Sajnálatos, hogy az azonosítások kérdéséhez hozzászólók közül nem mindenki nézte meg a kéziratot, ami pedig okafogyottá tette volna a vitát. Hervay közponozása egyetlen helynévként értelmezi, ami az eredeti kézirat alapján megalapozott, hiszen az *Ermenjes* szó után vessző van, az *Elek* után pedig nincs írásjel. Az írnok kétségkívül következtelené vált saját közponozásához, amikor a *Magdalena'* után vesszőt tett és nem pontot. Ez egyetlen csekély hiba. A helynév két remeteségeként való olvasásához még két hiba feltételezése lenne szükséges, nevezetesen, hogy mind az *Ermenjes*, mind az *Elek* után tévedett, amikor vesszőt, illetve szóközt tett. Úgy vélem, hogy ez megalapozatlan lenne, különösen annak fényében, hogy Fehérváry Rudolf és Guzsik Tamás azonosította is a remeteség helyét a Zala folyó volt szigeteként a mai Barátság-sziget település közelében.¹⁸

A kutatás nem csekély vargabetűk után a 20. század végére további négyet megnyugtatóan azonosított a lakóhelyek közül. A *kewkwthi*, Mária Magdolna nevét viselő remeteséget Salföld határában találta meg, a bakonyszentjakabi a sáskai romokkal azonosítható, melynek templomát a 2014-15-ös, Mordovin Maxim vezette régészeti kutatás tárta föl.¹⁹

¹⁶ Hervay, 1988. 45.

¹⁷ Holler László: Egy XIII. századi remetekápolna – Idegsyt Beatae Elizabeth – lokalizálása. In: *Magyar Nyelv*, 2009. 17–29. és 188–202. (továbbiakban Holler, 2009.) 18.

¹⁸ Guzsik Tamás: A pálos rend építésze a középkori Magyarországon. Bp., 2003. (továbbiakban Guzsik, 2003). 50.

¹⁹ Ádám Iván: Románkori pálos épület-maradvány Bakony-Szent-Jakabon. In: *Archaeológiai Értesítő*, 1888. 151–155., 152.; Mordovin Maxim: New results of the excavations at the Saint James' Pauline friary and at the Castle Čabrad'. In: *Dissertationes Archaeologicae*, 2015. 269–284.; Majer Zsófia: A bakonyszentjakabi pálos kolostor az évszázadok tükrében. Várak, Kastélyok, Templomok Évkönyv, 2017. 68–71.

Régészetileg halványan megragadható nyomai vannak még a badacsonyi Szent Imre remetetésnek, a sorban utolsó, Szent Domonkos nevét viselő „lakóhely” pedig Szakácsi határában lokalizálható.²⁰

Az *idegsyti* helye még vitatott. Jómagam Hervay Ferenc véleményével értek egyet, miszerint az a tálodi (pulai) monostorral azonos.²¹ Az egyháztörténész szerzetes azzal érvel, hogy mindkettő titulusa Szent Erzsébet, az *idegsytiről* csak az 1263-as Pál püspök-féle lajstromból értesülünk, később hallgatnak róla a források, a tálodi viszont 1324-től kezdve többször felbukkan bennük a 14-15. században.²² Pál püspök megtiltotta a remetéknek további „házak” alapítását az egyházmegyéjében. Bár utódai nem voltak ilyen szigorúak, hiszen 1291-ben már tudunk a szentkereszti és kékesi monostorokról is, a tálodi, ha nem azonos az *idegsytil*el, akkor csak e dátum után keletkezhetett, s a századvég környékén az utóbinak el kellett enyésznie, hogy a XIV. századi bővülő forráskörből hiányozzon. Természetesen lehetséges, hogy a Szent Erzsébet-patrocíniumú, ismeretlen helyű *idegsyti* monostor működése 1300 körül megszűnt és körülbelül ugyanakkor Tálodon egy azonos titulusú megkezdődött, ám ezt meglehetősen valószínűtlennek kell tekintenünk. Az *Idegsyt* helynév a Hidegséd, azaz hideg forrás vagy hideg ér egyik változata.²³ A tálodi romoktól kevesebb, mint száz méterre buzog fel a Kinizsi-forrás, amelynek neve a 13. században nyilvánvalóan nem ez volt, hanem talán Hidegséd... Holler László szerint a „remetekápolna a mai Veszprém megyei Hidegkút nevű település feletti dombon eredő forrásnál helyezkedett el”.²⁴ Az általa felkínált azonosítást mindenképpen a reális lehetőségek között kell számot tartani a helynév hasonlósága és a többi remetetéséhez hasonló területi adottságok választása nyomán. A nyelvész észleli, hogy javaslatát a patrocínium oldaláról is meg kellene tudnia támogatni, és idézi IV. Kelemen pápa egy 1267. január 11-én kelt, 1297. november 6-án átírt oklevelét, amelyben a tihanyi apátságot megerősíti birtokaiban és kiváltságaiban. Ebben szerepel egy Szent Erzsébet-kápolna is, amely „esetleg azonos lehet a hidegkúti remetetekápolnával”.²⁵ Az *idegsyti* remetetés eltűnését a forrásokból a szomszédos település megnövekedésének

²⁰ Ádám Iván: A badacsonyi pálos kolostor romjairól. *Archaeológiai Értesítő*, 1888. 64-66. 65.; Cselenkó Borbála: Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében. Zalai Kismonográfiák 9. Zalaegerszeg, 2006. (továbbiakban: Cselenkó, 2006) 68-74.; Guzsik Tamás – Fehérváry Rudolf: A pálos rend építészeti emlékei Magyarországon. Összefoglaló és katalógus. Bp., 1980. 40.; Guzsik, 2003. 42ff.

²¹ Hervay Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Ed.: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksai Ferenc. Bp., 1984. 159–171. (továbbiakban: Hervay, 1984.) 163.

²² Cselenkó, 2006. 63.

²³ Holler, 2009. 21ff.

²⁴ Holler, 2009. 19.

²⁵ Holler, 2009. 196.

tudja be, aminek következtében a remeték a szárberényi (ma Vörösberény) erdőbe költöztek volna.²⁶ A Szent Kereszt remetéinek 1318-as említése a szárberényi erdőben mindenképpen értékes új adat.

A sor élén álló *Insula Pilup Sanctæ Helenæ* azonosítása Solymosi László érdeme.²⁷ Mielőtt a történész finom érvelésére kitérnék, szólni kell arról, hogy miért kereste a kutatók többsége *Insula Pilupot* a Pilisben. Gyöngyösi arról tudósít, hogy 1291 májusában Benedek veszprémi püspök, majd tőle függetlenül pár nappal később Lodomér esztergomi érsek is megerősítik Pál oklevelét. Benedek „a következő helyeket sorolja fel név szerint: a Szent Kereszt egyháza a Pilisben, Szent László Kékesen és Pilup szigete, stb.”²⁸ Az Özséb-legenda alapján a rend első kolostorának tekintett szentkereszt, melynek romjai Kesztölc-Klastrompusztán található, tehát felbukkan 1291-ben, ám ez látszólag több problémát okoz, mint old meg. Miért hiányzik az 1263-as okiratból, holott korábbinak kellett lennie, mint az ott felsoroltak, legalábbis a legenda és Gyöngyösi nem dokumentumokon alapuló közlései szerint?

A korábbi kutatás a hiányon úgy próbált úrrá lenni, hogy *Pilupot* Pilisnek olvasta, valamint Szent Heléna és a Szent Kereszt szoros kapcsolatára való tekintettel az *Insula Pilup Sanctæ Helenæ*-t azonosnak tekin-

²⁶ Holler, 2009. 197.

²⁷ A történéssel azonos végkövetkeztetésre jutott később a meglehetősen hasonló logikát követő Holler László is (Holler László: A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007. 121–133.), ám Solymosira való hivatkozás nélkül. A Holler-tanulmánynak helyet adó kiadvány szerkesztője tette ezt meg helyette a 121. oldalon a * lábjegyzet), egyúttal közölve azt is, hogy „a szerző teljesen függetlenül jutott el az eredményeihez”. Holler Solymosinál nem szereplő nézeteket is megfogalmazott, melyek ismertetésére visszatérek.

²⁸ RTÉ, 37. A rendkívül lényeges *stb.*, ami azt jelzi, hogy az 1291-es lista az 1263-as kiegészített változata, Árva Vince fordításából hiányzik, ám Solymosi és Holler pontosan idézik az eredetit (Solymosi, 2005. 13; Holler, 2007. 127.). A Benedek püspök oklevelét közlő Gyöngyösi vélhetően nem kívánta megismételni könyve *ugyanazon oldalon* a két lista azonos elemeit, csak a két új kolostorhelyet sorolta fel, majd az 1263-as lista első tagjával és a *stb*-vel jelezte az átfedéseket.

²⁹ Bár Méri István 1959-61-es ásatása egy 14-15. századi templom alapjait tárta föl, a kutatás során előkerültek egy korábbi, közel azonos tájolású, kisebb épület alapozásának nyomai, amelyeket Méri és munkatársai a 13. század második felében emelt első kápolna maradványainak tartanak (Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. (Méri István ásatása Klastrompusztán). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1992. 173-207. 199.). Kovalovszki Júlia szerint egy 1393-as határjárás helynevei is kétségtelenné teszik a szentkereszt templom azonosítását a klastrompusztai romokkal (Kovalovszki, 1992. 179.). A kékesi 13. századi épület hiányzik: talán pilisszentlászlói 18. századi katolikus templom vagy a temetője helyén állt (Guzsik, 2003. 60.).

tette a pilisi szentkereszti monostorral.³⁰ Solymosi hitetlenkedve említi, hogy „ez a felfogás széles körben elfogadottá vált, egyedül Guzsik Tamás, a pálos építészet monográfusa emelt kifogást az azonosítás ellen, mert hogyan is lehetne *Insula Pilup* és *Sancta Crux* (Keresztúr) ugyanazon kolostor kétféle névalakja, amikor 1291-ben Benedek püspök listája egyszerre említi őket”.³¹

A Pilup=Pilis azonosításnak egyes kutatók szemében az is tápot adott, hogy Gyöngyösi szövegében máshol az *Insula Pilis* név is előfordul. Holler László szerint nem a Pilup névszónál, hanem itt történt másolási hiba: az *in silua* alakult át *insulává*. Megfontolandó javaslata az is, hogy a *silva* szó nem csak erdőt, hanem hegyet is jelentett abban a korban,³² amit nyelvész kollégája, Benkő Loránd is így tud.³³

A szentkereszti kolostornak az 1263-as oklevélből való hiányzására megoldásnak tűnhet, hogy a Pilis nem tartozott volna a veszprémi püspök egyházmegyéjéhez. Ez azonban kortárs oklevelekkel cáfolható. Egyrészt Benedek veszprémi püspök 1291-es, az 1263-as Pál-féle dokumentumot megerősítő okirata felsorolja a két pilisi rendházat is, tehát az ő saját joghatósági területén vannak. Másrészt 1308. november 10-én tanácskozás zajlott a *keykusi* (kékesi) kolostorban egyebek között Csák Máté nádor, Gentilis bíboros, pápai legátus, Tamás esztergomi érsek, János nyitrai püspök, Pál, a domonkosok, illetve Haymon, a ferencesek magyarországi rendfőnöke, Károly Róbert és Csák több világi bizalmi embere, valamint Gentilis kísérőinek részvételével. Az eseményről készült, Gentilis által jegyzett okiratban ez a mondat olvasható: „*Actum in loco fratrum Heremitarum, qui vocatur Keykus, Vesprimiensis diocesis*”,³⁴ tehát Kékest, a remete testvérek helyét a veszprémi egyházmegyében lévőként említi.

Solymosi további érveléssel is kizárja, hogy a Pilis az esztergomi érsekség területéhez tartozott volna a 13. században. Gyöngyösi arról tudósít, hogy István, a rend harmadik prior provinciálisa 1294-ben az esztergomi tartományi zsinaton elérte, hogy „a kékesi Szent László-kolostor kiváltságokat és mentességeket kapjon. Így közvetlenül az esztergomi érsek főhatósága alá tartozik, amint ez az esztergomi érsek által a váci káptalannak és a dömösi egyháznak küldött megerősítő pecsétes levelében olvasható”.³⁵ Ha a Pilis az esztergomi érsekséghez tartozó terület lett volna, ak-

³⁰ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. köt. Bp., 1998. 699.; F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Bp., 2000. (továbbiakban: F. Romhányi, 2000.) 36.

³¹ Solymosi, 2005. 14.; Guzsik, 2003. 39-40.

³² Holler, 2007. 127-131.

³³ Idézi: Holler, 2007. 131. 52. lábja.

³⁴ *Acta legationis cardinalis Gentilis (1307–1311)*. Ed.: Pór Antal. (Hasonmás kiadás.) Bp., 2000. (továbbiakban: *Acta 2000*) 114.

³⁵ RTÉ, 46.

kor a rendfőnököknek nem kellett volna mentességért folyamodnia, hogy a kékesi (pilisszentlászlói) kolostor ne a veszprémi megyéspüspök, hanem az érsek joghatósága alá tartozzon.³⁶

Nincs tehát kibúvó: a rend 1250 körülének vélt alapítású első, szentkereszti monostora 1263-ban még nem létezett, ugyanakkor már több más remeteközösség is működött ekkor a veszprémi egyházmegyében. Sőt máshol is: ugyancsak Gyöngyösi említi, hogy Bertalan pécsi püspök „a patacsi birtokán lévő hegy tetején Szent Jakab apostol tiszteletére kolostort építtetett, mivelhogy elnéző engedélyével már úgy is sok remete gyűlt ott össze”.³⁷ A Pécs, Jakab-hegyi vagy más néven ürögi rendház³⁸ alapítása, melynek romjai még ma is láthatók, a püspök működési ideje alapján 1225-re keltezhető. Tehát újabb, a Pilisen kívül lévő remeteség léte igazolható jóval a legendabeli alapítási idő előtt, ráadásul egy harmadik egyházmegye területén.

Korai remeteségek egy további csoportja azonosítható az egri püspökség területén. A legendabelinél korábbi alapítású lehet a bükk-szentléleki, vagy más néven dédesi kolostor. „Alapítási körülményei ismeretlenek, de 1240-ben Tardona határjárásában már említik a remetét, az 1310-es évektől pedig Ernye bán adományairól tudunk”.³⁹ „A zempléni Újhely Szent Egyed egyházának remetéit I. Károly 1312-ben megerősítette ama földek és malmok birtokában, amelyeket [IV.] Béla, [V.] István és [III.] András királyoktól kaptak”,⁴⁰ tehát legkésőbb 1270-ben, IV. Béla halálának évében már tevékenykedett ez a közösség is. A két oklevélből következő, 1270 előtti alapítás megtörténtét támasztja alá az is, hogy 1281-ben Fülöp fermói püspök, pápai legátus már megerősítette az újhelyi remetét birtokaikban.⁴¹

³⁶ Solymosi, 2005. 14.

³⁷ RTÉ, 30.

³⁸ Mályusz Elemér és Koller József is felhívta a figyelmet arra, hogy a Jakab-hegyi kolostor nem azonos a közelben lévő patacsival, mely csak a 14. században bukkan fel oklevelekben (Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. In: *Egyháztörténet*, 1945. 1–53., (továbbiakban: Mályusz, 1945.) 40. l. 19.). E tévesztésnek több kutató, sőt már maga Gyöngyösi is áldozatul esett. Mályusz szerint a Bertalan-oklevelet Gyöngyösi kreálta. A Jakab-hegyi kolostor megléte mindazonáltal akkor sem vonható kétségbe, ha a történésznek igaza van, mert, mint ő is írja, 1234-ben oklevél említi a Jakab-hegyi remetét, tehát Gyöngyösi mindenképpen helytálló információt közölt, legfeljebb interpolált formában.

³⁹ Bodó Balázs: A pálosrend építészete a XV. század derekáig. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 535–543. 541.; F. Romhányi Beatrix: *Heremitae – monachi – fratres. Szempontok a pálos rend történetének újragondolásához*. In: *Pálosaink és Pécs*. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2016. 9–22. (továbbiakban: F. Romhányi, 2016.) 12.

⁴⁰ Hervay, 2007. 60.

⁴¹ F. Romhányi, 2016. 13.

„1297-ben Lőrinc testvér szentkereszti perjel István rendfőnök és más perjelek nevében szabályzatot kért András egri püspöktől, aki azt meg is adta mindazoknak a vallásos és Istent szerető férfiaknak, akik bárhol az ő püspöksége területén a hegyek mélyedéseiben vagy a pusztaságban élnek a remete élet szerint” – írja Gyöngyösi Gergely.⁴² Az aktus egyértelmű jele annak, hogy ebben az egyházmegyében is remeteközösségek működtek, amelyek dunántúli társaikhoz hasonlóan lépéseket tettek az egyházszervezetbe való beilleszkedés irányába. Mindezt megerősíti, hogy a veszprémi után az egri egyházmegye területén állt a legtöbb korai, 13-14. századi alapítású pálos kolostor.⁴³ Ugyanakkor az is kitűnik, hogy még ekkor, 1297-ben is a megyéspüspök joghatósága alatt állnak a remeteségek, tőle kérnek szabályzatot. Szó sincs még tehát szerzetesrendről és rendi önállóságról, csupán egymástól függetlenül működő, egyházi értelemben önálló remeteségek hálózatáról. F. Romhányi Beatrix további, a 13. század utolsó negyedében már létező, majdani pálos szerzetesi közösségeket is felsorol.⁴⁴

Térjünk vissza az *Insula Pilup Sanctae Helena* azonosítására. Solymosi kimutatta, hogy *Insula Pilup* Révfülöp területén keresendő.⁴⁵ A Pilup helynév különböző változatokban 1211-től felbukkan a településre vonatkozó oklevelekben, majd 1373-ban jelenik meg először Phylip alakban. Rámutatott arra is, hogy Révfülöp Balaton-parti településrészt a mai napig Szigetnek hívják, ami (a vasútépítés előtt) a tó magasabb vízállású periódusaiban valóban sziget volt. Ugyanerre a következtetésre jutott Holler is.⁴⁶

Az Árpád-korban a tihanyi apátság mellett az Atyusz nemzetség volt a település másik földesura. A történész a nemzetség akkori fejének, Sol ispánnak egy 1221-ben kelt, II. András király által megerősített végrendeletét hozza fel, amelyben az ispán Szent Heléna szerzeteseinek (*fratribus Beatae Helena*) két tételesen megnevezett helyű szőlőbirtokot adományoz.⁴⁷ Bár a végrendelet nem pontosítja a Szent Heléna-egyház helyét, azaz a környéken közismert kellett, hogy legyen, bizonyosak lehetünk benne, hogy a Pál püspök listájának élén álló remeteségről van szó, tehát ez a renddel kapcsolatos eddigi ismert legkorábbi okirat. Révfülöpön két helyen van olyan rom, ami elvileg a remeteséghez tartozhatott. Az egyik éppen a Szigeten áll: a fülöpi templomrom, a másik a benzinkút közelében, a Balaton vizében. Az utóbbi jelenleg nem vizsgálható, de egy 1864-

⁴² RTÉ, 46.

⁴³ Hervay, 1984. 170.

⁴⁴ F. Romhányi, 2016. 12-13.

⁴⁵ Solymosi, 2005. 19.

⁴⁶ Holler, 2007. 132.

⁴⁷ Codex diplomaticus III/1. Ed.: Fejér György. Buda, 1829. 327.; Solymosi, 2005. 20.

es, valamint a 20. század első feléből származó több feljegyzés is említi.⁴⁸ Solymosi az utóbbi mellett tette le a voksát,⁴⁹ ám a Balaton alacsony vízállásáról a római korból tudunk.⁵⁰ A Tihanyi Alapítólevél 1055-ben *Insula Tihon*-ként említi a félszigetet, ami még akkor is a tó magasabb vízállásáról tanúskodik, ha Tihany szigetként való említése nem feltétlenül pontos vízrajzi értelemben. Holler Lászlóval egyetértésben⁵¹ én inkább úgy vélem, hogy az egyszerű, torony nélküli fülöpi templom volt a majdani pálosok szakrális épülete. A 13. század elejére szóló keltezése is támogatja ezt.

Solymosi jó okkal feltételezi, hogy az 1263-as okiratban nem öletszerű sorrendben, hanem alapítási idő szerint szerepelnek az engedélyezett remeteségek. A Pécs-Jakab-hegyi kolostor 1225-ös életre hívása ismeretében már aligha meglepő, hogy az első, a veszprémi püspökség területén működő remeteség létrejöttének idejét még korábbra: 1221 elé, azaz legalább három évtizeddel a legendabeli rendalapítás elé kell keltezni.⁵²

A történész jól dokumentált eredményei termékeny kérdéseket vetnek föl. Ha a majdani rend első intézményei már legkésőbb a 13. század első negyedében léteztek, akkor mit és mikor alapított Özséb? Miért vált hirtelen szükségessé 1260 körül a magyarországi, rendezhez nem tartozó remetek helyzetének rendezése?

Mielőtt ezekre a kérdésekre a következő alfejezetben választ keresünk, ki kell térnünk F. Romhányi Beatrix egy megfigyelésére. Ő vette észre, hogy a Balaton-felvidéken a legkorábbi, fentebb felsorolt remeteközösségek közül négy az almádi monostor 15 km-es körzetében található, azaz tőle félnapi járóföldre, de még a XIII. század második felében alapított Henye és Pula is ide sorolódik.⁵³ Ennyi korai, majdani pálos remeteség egyetlen egyházi központ közvetlen közelében sem volt található, még a Pilisben sem.⁵⁴ Így ez a kérdés körvonalazódik: az almádi alapítvány milyen kisugárzással rendelkezett, miféle szellemi központ volt, hogy hat remeteséget vonzott a közvetlen közelébe, amelyek a későbbi pálos rendezhez csatlakoztak? Volt-e Almádnak is egy vagy több

⁴⁸ Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás. Bp., 1966. 133.

⁴⁹ Solymosi, 2005. 22.

⁵⁰ Bendefy László – V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Bp., 1969. 52.

⁵¹ Holler, 2007. 127.

⁵² Solymosi, 2005. 22.

⁵³ F. Romhányi, 2015. 759.; uő., 2016. 14.

⁵⁴ Romhányi igyekszik kimutatni, hogy a korai pálos remeteségek jelentős része monostorok közelében települt, s monostor-remeteség párokat is felsorol (F. Romhányi, 2015. 759.; uő., 2016. 14.), de ennek a tendencia voltát nem találom meggyőzőnek.

„Özsébjé”, aki rendszeres kapcsolatot tartott a remetékkel és támogatta őket? Merész feltételezés-e a hat remeteség alapítóját egy-egy, korábban Almádon működött szerzetesben keresni? Bár a kérdésekre még nincs válasz, a tények alapján egyértelmű, hogy Almád igen erős kisugárzású spirituális centrum volt, amely köré elmélyült lelkiséget folytató, a krisztusi szegénységhez visszatérő kis közösségek csoportosultak. Bár a különlegessége értelemszerűen szellemi természetű, ha annak az anyag szintjén történő, azaz építészeti manifesztálódását keressük, akkor a hatkaréjos körtemplomában találhatjuk meg.⁵⁵

Tudomásom szerint a szakirodalom még nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az 1263-as okiratban szereplő, a veszprémi püspökség területén lévő remeteségekben ki celebrálta a szentmisét, hiszen egy remete nem szükségszerűen felszentelt pap. Mivel e remeteségek ismert titulusú templomok mellett működtek, biztosra vehető, hogy felszentelt pap is volt közöttük, az okiratban említett előjárók mindenképpen. Több remeteségről közvetett okleveles adatok alapján a kutatás úgy véli, hogy köznemesi alapítású egyházas helyek,⁵⁶ amelyeknél az alapítók kétségtelesenül gondoskodtak róla, hogy szentmise bemutatására jogosult pap is tartozzon oda.

A pálos rend létrejöttének egyházpolitikai körülményei

Az írásom előző két alfejezetében lehetőség szerint kerültem a pálos megnevezés használatát. Nem véletlenül: a fentebb idézett vagy említett okiratokban senki sem nevezi a szóban forgó remetét pálosoknak. Gentilis bíboros egy hónappal a kékesi tanácskozás után, mely során lehetősége volt személyesen megismerni a „pálosok” helyzetét az akkor már egyik legfontosabb és legjobban szituált kolostorukban, 1308. december 13-án dokumentumot adott ki Budán, amelyben a „Szent Kereszt magyarországi remetéiként” szól róluk.⁵⁷ A szövegből kiderül, hogy ugyanazokról a remetéről van szó, akikkel „a jó emlékezetű Pál veszprémi püspök” fentebb többször is említett oklevele foglalkozott negyvenöt évvel korábban: Gentilis megerősítette Pál rendelkezéseit. Tehát a remeték még 1308-ban, közel száz évvel az Insula Pilup-i kolostor megalapítása után sem viselték a pálos nevet!

IV. Sándor pápa 1256-ban életre hívta az Ágostonos Rendet, a Nagy Uniót, melynek célja az Európa-szerte elterjedt remeteségek összefogása

⁵⁵ Buzás Gergely: Az almádi monostor feltárása. In: *Várak, Kastélyok, Templomok*. 2018. december. 9-13. 10.; Németh Zsolt: A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai. Északkelet és a Tisza völgye. Bp., 2019. 141.

⁵⁶ Documenta Artis Paulinorum 2. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai N-Sz. Ed.: Tóth Melinda – Entz Géza – Széghelyi Frank György. Bp., 1976. (továbbiakban: DAP, 1976.) 388.; F. Romhányi, 2000. 6. és 53.

⁵⁷ Acta, 2000. 180-182.

volt.⁵⁸ Törekvése érthető volt: Róma a felügyelete alá akart vonni és meg-
regulázni minden, még megszelídíthetőnek tűnő „alternatív” keresztény
irányzatot és szerveződést, hiszen a Balkánon ekkor a bogumil „eretnek-
ség” terjedt, és csak tizenkét éve esett el Montségur, a katarok utolsó
erőssége.

Az ágostonosok hamarosan megjelentek Magyarországon, 1262-ben
már rendtartományt is alapítottak,⁵⁹ és azonnal bajt kevertek. A veszpré-
mi székesegyház kanonokjai és az egyházmegye papjai vitába keveredtek
egymással az egyházmegye egyházi jövedelmeinek elosztásáról. Az 1260-
ban eléje kerülő per döntőbíráiul IV. Sándor pápa (1254–61) a domon-
kosok, az ágostonos remeték és a ferencesek magyarországi rendfőnökét
bízta meg. Kaplony nembeli Zlaudus veszprémi püspök, a veszprémi
répost, az esperesek és a többi kanonok 1261. április 18-án óvást emelt
a kiküldött bírák személye ellen, mondván, hogy az ágostonos remeték
perjele nem lehet bírójuk, mert egyebek mellett elfoglalni szándékozik
Zala megyében a Szent Jakab-, Szent Ilona- és Szent Mária Magdol-
na-egyházakat, s így a perjel és a püspök érdekei ütköznek egymással.⁶⁰

A három felsorolt egyházban azokra ismerhetünk, amelyek Zlaudus
püspök utódjának, Pálnak 1263-as oklevelében az első három helyen sze-
repelnek, független megerősítést adva a Gyöngyösi által fenntartott irat
hitelességének. Az óvás indoklásából kitűnik, hogy 1261-ben az ágosto-
nosok már gőzerővel dolgoztak azon, amiért életre hívták a rendjüket:
a magyarországi remeték betagozásán az ő, Rómából ellenőrzött, nem-
zetközi szerzetesrendjükbe. A magyar főpapság fenntartásai az újonnan
érkezett, ám agresszíven fellépő ágostonosokkal szemben érthetőek voltak:
a fiatal Domonkos-rend akkor bő negyedszázados magyarországi műkö-
désével kapcsolatban is rossz tapasztalataik lehettek: sokak számára nyil-
vánvalóan visszatetsző volt inkvizíciós tevékenységük.

Az ágostonosok nyomulását látva a magyar főpapok nyilvánvalóan
riadót fújtak és IV. Sándor halála után megkísérelték magyar egyházi
fennhatóság alatt tartani a hazai remetéket. Özséb feladata kikövetkez-
tethetően az volt, hogy a pilisi remetéket is rendházba vigye, és a cœno-
bita életformáról monasztikusra állítsa át őket, mert a formálódó magyar
szerzetesrend csak így nyújthatott oltalmat nekik az ágostonosok ellen,
cœnobitaként csak betagozódás lehetett volna a sorsuk. Ezt Özséb vél-
hetően legkésőbb az 1260-as évek közepén megcselekedte. Bár személye
dokumentál(hat)atlan volt már Gyöngyösi számára is, a szentkereszti ko-
lostort valaki megalapította jóval 1291 előtt, s nincs ok kétségbe vonni,
hogy ezt egy Özséb nevű, Esztergomban egyházi hivatalt viselő, „derék
és előkelő szülőktől” származó férfiú tette. Hervay szerint „lehetséges,
hogy Eusebius prebendárius utóbb kanonok lett, majd néhány év múlva

⁵⁸ Solymosi, 2005. 22.; F. Romhányi, 2016. 16.

⁵⁹ Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon. Bp., 1943. 27.

⁶⁰ Solymosi, 2005. 18.

a remeték élére állt. Gyöngyösi szájhagyományból értesülhetett róla. A Santa Crux, Keresztúr remete klostrom tehát csak 1255 után, de 1270 előtt létesülhetett”.⁶¹ Hervay *ante quem* dátuma itt Özséb Gyöngyösi által megadott halálozási évén alapul,⁶² ám említi, hogy IV. László király 1289-ben az Ilewkew földet adományozta a szentkereszti remetéknek, amit korábban IV. Bélától is megkaptak, azaz 1270 előtt. Azt is tudjuk, hogy IV. László már 1274-ben területet adományozott a monostornak,⁶³ ami megerősíti az előző *ante quem* dátumot.

A pilisi remeteségek a királyi adományok révén gyorsabban fejlődtek, mint a Balaton-felvidékiek,⁶⁴ és nagyobb tekintélyre is tettek szert, így a formálódó rend súlypontja hamarosan a királyi központ közelébe került. Özséb szerepe ebben is jelentős lehetett. Lőrinc, a „rend” negyedik főnöke az 1300-as évek legelején elkezdte építeni a budaszentlőrinci kolostort, amely gazdag adományoknak köszönhetően pár év alatt főmonostorrá vált, és legkésőbb 1309-re magához ragadta a nagykáptalan tartásának jogát.⁶⁵ Bár az 1309-es gyűlés nagykáptalannak minősítése talán még anakronizmus, Gyöngyösi információiból mindenképpen arra kell következtetnünk, hogy a korábban független remeteségek integrálódása ekkor már haladott állapotban van, követik a közös regulát és előjáróik évente rendszeresen találkoznak, tehát a szervezett rendi működés ismérveit mutatják.

Emlékeztetni kívánok arra, hogy Pál veszprémi püspök 1263-as oklevele templomos hellyel rendelkező remetéket *és előjáróikat* említ, ami magától értetődő, hiszen akkor már évtizedek óta szervezeten működő remeteségekről van szó, amelyek szükségszerűen priorok irányítása alatt állnak. Ez is alátámasztja, hogy – a szervezésében szerzett elévülhetetlen érdemei elismerése mellett – Özséb nem lehetett a pálos rend alapítója, hiszen egyrészt a még nem létező rend házai már az 1220-as években működtek, másrészt az akkor már ténylegesen renddé formálódott szerzetesek *pálos* megnevezése 1322-ben jelenik meg egy, a szentkereszti kolostor perjele számára küldött pápai levélben.⁶⁶

A közösség vezetői a 14. század elején felismerték, hogy a csoportosulás nem maradhat meg „névtelenként”, hanem szent elődöt találva kell

⁶¹ Hervay, 2007. 61.

⁶² A ciszterci szerzetes hangsúlyozza, hogy Gyöngyösinek nem lehettek adatai az első három provinciális halálozási éveiről, így azok egybeesése királyaink halálának éveivel minden bizonnyal a rendfőnök kitalációja (Hervay, 2007. 59.).

⁶³ DAP, 1976. 401.

⁶⁴ Ennek egyik jele, hogy a kékesi kolostor 1308-ban már képes volt otthont adni a fentebb említett előkelőségek országos fontosságú tanácskozásának: rendelkezett például megfelelő méretű és berendezésű tanácsteremmel, valamint a résztvevők és kíséretük ételmezését ellátni képes infrastruktúrával és embererővel.

⁶⁵ RTÉ, 50-51.

⁶⁶ Hervay, 2007. 64.

annak nevét viselő szerzetesrenddé formálni, hogy élvezhesse mindazokat az előnyöket és birtokolja azt a függetlenséget, amit az akkor Európában működő más rendek. Remete Szent Pál jelentette az ideális megoldást, aki egyrészt reprezentálta a szerzetesi közösség coenobita múltját, szigorú diszciplináját, továbbá felekezeten kívüli, vallási irányzatok fölött álló személy volt, aki sohasem állt pápai fennhatóság alatt.⁶⁷ A Pál védőszenstése alá kerülés fontos, ám korántsem végső mozzanata volt a rend konszolidálásának.

Gyöngyösi nem szól arról, hogy miként lett a megalakult rend névadója Remete Szent Pál – tehát vélhetően ő sem tudta –, ahogy a legelső, a pálos megnevezést már használó oklevelek sem. Hervay szerint valószínű, hogy a névadás Magyarországon történt,⁶⁸ ám lábjegyzetben hivatkozik Kaspar Elmre, aki a grünwaldi kolostorban talált egyik oklevél alapján azt állítja, hogy Gentilis bíboros beszélt rá a magyar főpapokat és a remeték vezetőit, hogy a rend, az ágostonosoktól magát megkülönböztetendő, Remete Szent Pál nevét viselje.⁶⁹ Az előző lábjegyzet fényében ez mérsékelten tűnik valószínűnek, és az oklevélben közölt információ is szükségszerűen másodkézből való, hiszen a grünwaldi monostort 1362-ben alapították,⁷⁰ jóval később a pálos név megszületésénél.

A pálos rend kialakulása Solymosi szerint „az ágostonos remeték ellen ment végbe”.⁷¹ Egyetértve vele úgy vélem, hogy az ágostonosok magyarországi megjelenése miatt vált sürgőssé a magyarországi, még szervezetlen remeték helyzetének rendezése. Meglátásom szerint ez a magyarázata annak, hogy a legendás rendalapítás miatt került 1250-re: annak meg kellett előznie az ágostonos rend hazai életre hívását, kifogandó a szelet az utóbbi vitorlájából, hogy a magyarországi remetéket „idegen” szerzetesség kötelékébe kényszeríthessék. Ugyanakkor jó taktikai lépés volt a mások által is használt ágostoni regulát kérni a magyar szerzetesek számára, és nem önállót kidolgozni, ami megnyugtathatta Rómát, hogy nem törekednek egyéniesedésre, hanem kitaposott ösvényen kívánnak haladni.

Gyöngyösi tisztában lehetett vele, hogy olyan legendát örökölt az alapításról, ami kissé túlértékeli Özséb személyét és pontatlan a rend-

⁶⁷ Henri Stierlin szerint „a keresztény coenobiták és remeték a 3. századtól kezdve nyílt ellenzői voltak a »rendszernek«, a császári társadalomnak. [A rendszer] Élő feddése akartak lenni, és a keresztény élet modellje” (Stierlin, Henri: *Byzantinischer Orient*. Zürich-Stuttgart, 1996. 101.

⁶⁸ Hervay, 2007. 63.

⁶⁹ Elm, Kaspar: *Quellen zur Geschichte des Paulinerordens aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul in Lavanttal*. In: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 1972. 91-124. (továbbiakban: Elm, 1972) 121.

⁷⁰ Elm, 1972. 94.

⁷¹ Solymosi, 2005. 22.

alapítás idejét illetően, de nem törekedett a kijavítására, mert átláthatta azt is, hogy mi volt ennek az ésszerű oka. Tudta, hogy a rend teljes önállósodásához, beleértve a kikerülést a megyéspüspök joghatósága alól, a tartományfőnök magyarországi megválasztásának kodifikált jogát és a regula véglegesítését, több mint száz évre volt szükség, melyet Károly Róbert kérése nyomán csak XXII. János pontifikátusa alatt ért el 1328-ban.⁷² A ratifikációt és az approbációt, tehát az egyházjogilag végleges hatályú megerősítést pedig Nagy Lajos király kívánságára adta meg V. Orbán pápa 1367-ben. Róma tehát nem sietett a pálos rend teljes jogúként való elismerésével.

Özséb rendalapítóként és első rendfőnökként való feltüntetése a 14. század terméke lehet, amikor a szerzetesi közösség egyre jobban központosuló vezetése már a pilisi kolostorokba került, s esetleges elsőbbségi vitákat megelőzendő, úgy kívánhatta feltüntetni, hogy az mindig is ott volt. A pilisi remeték megszervezéséért sokat tevő, majd vezetőjükké váló Özséb életrajzának csekély átírásával szentéletű, kortárs, hús-vér magyar alapítót és – a térben és időben távol élt Remete Szent Pál mellett – szellemi vezetőt tudtak felmutatni, holott, mint láttuk, a rend a 13. század első felében egymástól függetlenül megalakult remeteségek által elfogadott azonos diszciplína nyomán kezdett kialakulni a század 60-as éveiben. Romhányi Beatrix mutatott rá, hogy Gyöngyösi rendtörténeti munkájában „az akkoriban létezett kolostorok legalább két ötödéről úgymond nem vett tudomást”.⁷³ A régész több olyan 13. századi oklevelet sorol fel (majdani) pálos remeteségekről, amelyet eredetiben vagy közelkorú átírásban ismerünk, ám a volt rendfőnök nem említi azokat. „A jelenséget pillanatnyilag csak rögzíteni tudom, magyarázni nem” – írja. A fentiek – a pilisi remeteségek elsőbbségének biztosítása a rendtörténetben – magyarázatát adhatják Gyöngyösi Gergely tendenciózusnak tűnő válogatásának.

Nem térhetek ki az elől, hogy reflektáljak Romhányi Beatrix ama vélekedésére, hogy „Gyöngyösi művében Özséb (Eusebius) életrajzát irodalmi alkotásnak, alakját pedig irodalmi fikciónak kellene tekintenünk. *Történeti létezését e 16. századi művön kívül semmi sem támasztja alá, személye a rendben egészen a 16. század elejéig biztosan ismeretlen volt*, még a Hadnagy Bálint által 1507 és 1511 között összeállított *Miracula Sancti Pauli primi Heremite* című műve sem utal rá”.⁷⁴ Mint láttuk, Özséb feltűnik egy 1255-ös okiratban, és a szentkereszti remeteséget is megalapította valaki. Mivel az királyi birtokon helyezkedett el, az alapító szükségszerűen befolyásos egyházi vagy világi személy kellett, hogy legyen,

⁷² Hervay, 2007. 64.

⁷³ F. Romhányi, 2016. 17.

⁷⁴ F. Romhányi Beatrix: A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében. Megjegyzések a pálos rend középkori történetéhez. In: *Történelmi Szemle*, 2008. 289-312. (továbbiakban F. Romhányi, 2008.). 300. Kiemelés tőlem.

aki megszerezte IV. Béla engedélyét. Ennek a kritériumnak megfelel egy esztergomi kanonok. Kétségtelenül zavarba ejtő, hogy „A rend vezetői a 14. század folyamán egyetlenegyszer sem hivatkoztak rá [Özsébre] mint rendalapítóra, vagy rendjük jelentős személyiségére. Sem az 1280-1290-es években, sem 1308-ban, sem a 14. század vége felé, amikor a rend elnyerte végleges nevét: Szent Pál első remete remetetestvéreinek rendje”.⁷⁵ Ám keletkeztek-e olyan pálos okiratok, amelyekben kifejezetten meg kellett volna jelennie Özséb nevének? A rendnek kiemelkedő képességű művészei voltak, s többnyire az ő nevük sem maradt fenn, csak Gyöngyösi munkájában. A remeték – összhangban életformájukkal – nem törekedtek hírnévre.

Ha pusztán filológiai alapon vizsgálódunk, akkor Romhányinak igaz is lehetne, ám a pálosok történetének vizsgálatakor nem szorítkozhatunk kizárólag racionális megközelítésre. IV. Bélától kezdve számos királyunk – Árpád- és Anjou-háziak, Hunyadi Mátyás – támogatták őket és hagyatkoztak a tanácsaikra. Mellettük nemesek és főpapok alapítottak a számukra remeteségeket. Jól dokumentált, hogy nemesek és magas rangú egyházi személyek léptek be a rendbe, és mondtak le a rangjuk adta kiváltságokról, jövedelmekről, kényelmesebb életről az aszkézis javára. Mindennek oka volt: a tisztaságot, valódi istenkapcsolatot láthatták meg a pálos remeteéletben. A szervezet működése és jelentősége nem fogható föl kizárólag racionális alapon, ahogy Romhányi kísérel meg, hiszen annál sokkal mélyebben ágyazódott be a racionálison túl lévő szakralitásba.

Vissza kell térnem Pál püspök oklevelére, nevezetesen ama szövegrészeire, amely provinciálist és priorokat említ.⁷⁶ Ha a dokumentum interpolálatlan, azaz valóban 1263-as állapotokat tükröz, akkor a veszprémi egyházmegye területén remeteségek szövetségbe tömörült – hiszen közös előjárójuk van –, hierarchikus szervezetben működő csoportjáról szól.⁷⁷ Ez nyilvánvalóan nem alakulhatott volna ki a korábbi veszprémi püspökök tudta és beleegyezése nélkül. Ezek a szervezett remeték aligha működhetek szabályzat nélkül, amelyet a megyéspüspöküknek kellett nekik adni, vagy legalábbis jóváhagynia. Ennek fényében nehezen érthető, hogy Pál püspök miért látta elégtelennek a működésük feltételeit, holott az elődei azokat a jelek szerint elégségesnek találták, hiszen engedélyezték a működésüket. Hasonló ellentmondás áll fenn, ha az anyagi vonatkozásokat tekintjük: ha közülük több valóban nemesi alapítású, akkor azok adománnyal és jövedelemmel ellátottak kellett, hogy legyenek.

A másik eshetőség, hogy Gyöngyösi belenyúlt Pál püspök szövegébe, és, saját koráét visszavetítve, szervezettebb állapotokat tüntetett fel, lehe-

⁷⁵ F. Romhányi, 2008. 299.

⁷⁶ Erre Holler László is nyomatékosan felhívta a figyelmet, bár más következtetésekre jut belőle, mint én (Holler, 2007. 133.).

⁷⁷ Az almádi monostor körül 1263-ban már működő négy remeteség koordinált és hasonló szabályok szerinti működése biztosra vehető.

tövé téve ezzel, hogy a szerinte már 1250-ben megalapított szentkereszti remeteség eljáróját, Özsébet rendfőnökként tüntesse föl. Gyöngyösi rendtörténetének ez a része mindenképpen következetlen, hiszen nem szolgál magyarázattal arra, hogy Szentkereszt miért hiányzik az 1263-as listáról. Talán ő sem tudta, hogy az „örökölt” Özséb-legenda és a püspök oklevele közötti ellentmondás miként oldható föl.

Két másik lehetőség

Az *Insula Pilup* azonosításában és korai datálásában a Solymosival egyetértő Holler László más okát látja annak, hogy a szentkereszti kolostor nem szerepel Pál püspök oklevelében.⁷⁸ Szerinte már állt 1263-ban, és a püspök szándékosan nem vette fel a listájára. „Rendkívül meglepő és szinte érthetetlen a felsorolt hét kolostorhelyen túl további közösségek alapításának tilalma: »Lakóhelyeik számát nem növelhetik«. Sőt: »Az említett testvéreknek egyházmegyénkben máshol található kolostoraik mostantól fogva *kiközösítés* alá esnek.«⁷⁹ A nyelvész úgy látja, hogy Pál levele Özséb pilisi közössége ellen irányult, akik kereszteték az érdekeit azzal, hogy a Gyöngyösi által említett 1262-es látogatást ők (azaz nem a Balaton-felvidékiek) tették IV. Orbán pápánál, és kérték az ágostoni regula használatának engedélyezését. A kérelem szerinte „éppen azt a célt szolgálta, hogy biztosítsa [Özsébék] függetlenségét a megyéspüspök fennhatóságától” és őt erősítse meg a remeteközösségek rendfőnöki posztján. Ezt Pál nyilvánvalóan sérelmesnek találta, az anyagi alapok elégtelenségére hivatkozva megakadályozta a szerzetesi közösségek függetlenedését, és hangsúlyozottan püspöki fennhatóság alatt tartotta őket. „Éppen a legszerényebb körülmények között élő remeték számára ne lett volna biztosítva a szükséges minimális háttér? Hiszen, mint *Insula Pilup* példája is mutatja, egyes közösségek már több mint négy évtizede működtek azonos helyen, remeteházaik és minden bizonnyal templomaik is voltak” – teszi fel a kérdést Holler.⁸⁰

Holler érvelését mindenképpen gyengíti, hogy Gyöngyösi ama kijelentése, miszerint 1262-ben Özséb vezette azt a remeteküldöttséget, amelyik IV. Orbántól az ágostoni szabályok használatának engedélyezését kérte a remete testvérek számára,⁸¹ legfeljebb szájhagyományon alapulhatott. Azt is láttuk, hogy a remeteségek egy része nemesi alapítású, tehát nem spontán szerveződés eredményeként jöttek létre, hanem az alapító által anyagilag támogatott közösségek voltak. A nyelvész azt sem veszi tekintetbe, hogy ha a feltételezett 1262-es római út során a pápa valóban megerősítette volna Özsébet a szerveződés élén, a remeték akkor is megyéspüspöki joghatóság alatt maradtak volna, hiszen azonnali

⁷⁸ Holler, 2007. 123-127.

⁷⁹ Holler, 2007, 132. Kiemelés tőle.

⁸⁰ Holler, 2007, 132.

⁸¹ RTÉ, 37.

rendként való elismerésük egyházi szempontból illuzórikus elvárás lett volna. Igaza lehet viszont abban, hogy az anyagi alapok elégtelensége mellett más ok is közrejátszott Pál elutasító és a remetéket korlátozó döntése mögött. Ezt már Guzsik Tamás is így gondolta, aki azonban nem Pál kicsinyes hatalomvágyát látta a részleges püspöki elutasítás mögött. Az építész mérnök felhívta a figyelmet arra, hogy „Pál püspök [...] [az oklevélben szereplő helyeken – N. Zs.] templommal rendelkező szükségleti épületeket találhatott (titulust – egy kivétellel – mindenhol említ). A templomokat valamikor, valakinek föl kellett szentelnie (konszekráció vagy benedikálás), tehát az illetékes egyházi főhatóságnak ismernie kellett ezek létét: az *osculum*hoz szükséges oltárkövet, illetve ereklyét ugyanis csak erre illetékes főpap vagy (főpapi jogkörrel) főhatalmazott személy helyezheti el.⁸² Ha pedig »illegálisan« létesített templomok melletti közösségek lettek volna, akkor a püspököknek ezeket is el kellett volna tiltania, nem pedig számukra regulát szerkeszteni».⁸³

A valódi ok részben az lehetett, hogy a remetéket ideológiai-teológiai ellenőrzés alatt tartsa az egyház. Ennek fő indítékát Guzsik abban látta, hogy „a szervezetlen remeteközösségeknél az eretnesség valamilyen formájának gyanúja merült föl».⁸⁴ A Képes Krónika 179. szakaszának tudósítása szerint éppen 1263-ban jelentek meg Magyarországon a flagellánsok (önostorozók), akiknek szélsőségesen aszketikus vezeklési formáját az egyház eretnességnek minősítette és elítélte. Az aggodalom a kor intenzív eretnekmozgalmai fényében bizonyos mértékben érthető lehetett, ám meglátásom szerint az előző fejezetben kifejtett okok játszották a főszerepet. Az új remeteségek létrehozásának kiközösítés melletti eltiltása is ezek sorába illeszkedik: a veszprémi püspök koncentrálni kívánta a meglévőket és rendezni a helyzetüket. Új alapítások e törekvések ellen hatottak volna.

Emlékeztetni kívánok arra a fentebb már említett tényre, hogy az Árpád-korból ismert egyetlen Özséb nevet viselő férfiú esztergomi székhelyű, 1255-ben prebendáriusi titulussal rendelkező személy. Hacsak nem tételezzük föl, hogy ezt a ritka nevet éppen ugyanakkor és ugyanott egy – Gyöngyösi szájhagyományon alapuló leírása szerint – kanonoki

⁸² A kutatást mindez ideig kevésbé foglalkoztatta, hogy a Pál okiratában szereplő remeteségek hogyan tettek szert templomaikra, melyeknek még a titulusait is megadta a püspök, kétséget sem hagyva afelől, hogy felszentelt egyházakról van szó. Maguk építették őket vagy elhagyott templomokat vettek a birtokukba? Milyen anyagi és emberi erőforrások álltak a rendelkezésükre? A Sol ispán által a pilupi remetéknek adományozott két szőlő vajon bevételt jelentett nekik vagy többletmunkát? Hihető-e, hogy egy maroknyi, napjai nagy részét imádkozással vagy elmélkedéssel töltő, élelmét maga előállító vagy megszerző remetesoport erejéből kő- vagy téglatemplom építésre és fenntartásra is futja?

⁸³ Guzsik, 2003, 76.

⁸⁴ Guzsik, 2003, 76.

rangú másik személy is viselte, akkor arra kell következtetnünk, hogy a „rendalapító” még 1255-ben sem remete. Így a Holler-féle változat belső logikája szerint csak az 1255–1262 közötti időszak állt a rendelkezésére, hogy kanonokká avansáljon, majd hamarosan kiváljon az esztergomi káptalanból, remetének álljon, megalapítsa a szentkereszti kolostort, elfogadtassa magát a vezetőként veszprémi egyházmegye remetéivel, és a küldöttségüket vezesse Rómába. Ez elvileg lehetséges, de tekintve, hogy ekkor már évtizedek óta remeteségek működtek a veszprémi püspökség területén, kevéssé valószínű, hogy a legfrissebben alapított közösség eljáróját fogadták volna el a többiek vezetőnek, aki ráadásul a társaitól 150 km-re szolgálta az Urat. Ugyanakkor tanultsága okán lehetett szószólója a remetéknek a pápa előtt 1262-ben, akkor is, ha abban az évben ő még nem tartozott közéjük, csak támogatójuk és jó ismerőjük volt.

Bár Holler ezt nem említi, ha az ő logikája szerint gondolkodunk, Pál püspök aggályainak még egy oka kellett volna, hogy legyen: Özséb, az esztergomi érsekség egyik kanonokja, az ő egyházmegyéje, a veszprémi területén szervez remeteközösséget és emel templomot. A kánonjog szerint ez nem történhet meg a püspök engedélye nélkül, és kiközösítést vont volna maga után, ahogyan erre utal is Pál oklevelének szövege. A remeték lakóhelyét és templomát sem szentelheté föl más, mint a megyéspüspök. Ezeket azonban Özsébnek is tudnia kellett, és a világtól elvonuló életét aligha kezdte az egyházjog sárba tiprásával. Lényegesen életszerűbb azt feltételezni, hogy a szentkereszti alapítás 1263 után történt, és Özséb még befolyásos kanonokként megszerezte a veszprémi püspök engedélyét a monostoralapításhoz, melynek okiratai elvesztek, már Gyöngyösi sem ismerte őket. A püspök meggyőzéséhez lehet, hogy IV. Béla is segítségül hívta, hiszen az alapítás királyi birtokon történt, az uralkodó engedélye és adománya nélkül arra nem kerülhetett volna sor. A rangjáról és javadalmairól lemondó kanonok a szentkereszti remeték vezetőjeként folytatta Isten szolgálatát az 1260-as évek közepétől.

A Holler-féle változat a lehető legtöbbet tartja érvényben Gyöngyösi közléseiből és Özséb legendájából, ami dokumentumokkal csak összeegyeztethető, ám meglátásom szerint kevésbé életszerű, mint a Solymosi és újabban Hervay által képviselt, e tanulmányban továbbgondolt álláspont. Az eltérés viszonylag csekély a két változat között, hiszen a szentkereszti monostor alapítása a Holler-változatban sem kerülhet 1255 elé, mert Özséb akkor még prebendárius, azaz nem remete, ugyanakkor a Solymosi-változatban megtörténhetett már 1264-ben, Pál püspök oklevelének kiadása után.

Legutóbb Scheffer Miklós kísérelte meg Özséb szerepének tisztázását, igyekezve a Gyöngyösi által róla írottak lehető legteljesebb mértékű érvényességét igazolni. Megalapozottan mutat rá, hogy Özséb jog- és írástudó volt, hiszen a föntebb már említett 1255-ös határjárás oklevél,

amelyben „szakértőként” szerepel, erről tanúskodik.⁸⁵ Gyöngyösi ama szavait, hogy egyházi feladatait ellátta úgy értelmezi, hogy Özséb még akkor is prebendárius vagy kanonok, amikor a szentkereszti monostor már működik, ám még nélküle, csak később csatlakozik a remetékhöz.⁸⁶ Szentkereszt Gyöngyösi által 1250-re tett alapításának és az 1263-as Pál püspök-féle okiratbeli hiányának ellentmondását azzal kívánja feloldani, hogy az építés elhúzódott.⁸⁷ Ha ez így lett volna, s ez a teológus elméletének további gyenge pontja, akkor Pál püspöknek a lakóhelyek számának növelésére vonatkozó tiltása Szentkeresztre, mint nem elkészült létesítményre is vonatkoznia kellett volna. Ha pedig azt feltételezzük Scheffer elméletének szellemében, hogy Pál valamelyik elődje engedélyezte a remeteség alapítását, akkor ő aligha tilthatta volna meg az építkezés befejezését. A teológus felteszi azt az „óvatos” kérdést is, hogy „van-e értelme a [Pilis és a Balaton-felvidék] óriási földrajzi távolság[a] ellenére a Szent Kereszt remeteség alapításának kérdését ezen [Balaton-felvidéki] kolostorcsoport összefüggésében vizsgálni, még annak fényében is, hogy Benedek veszprémi püspök 1291-es oklevele már egyben kezeli az idő közben megalakult Pilis és a Balaton tágabb térségének rendházait”.⁸⁸ A választ maga Gyöngyösi adja meg azzal, hogy számos más, ma is ismert korabeli oklevelet figyelmen kívül hagyva éppen Pál püspökét tartotta fontosnak fenntartani. Ezen túlmenően, ha a Pilis és a Nyugat-Bakony között valóban „óriási” a távolság, ami kissé furcsán hangzik, hiszen azonos egyházmegyéhez tartoztak, akkor a Balaton-felvidékiek miért az „óriási” távolságban élő Özsébet kérték volna föl 1262-ben, hogy szószólójuk legyen a pápánál? Látható, hogy Gyöngyösi hiányos és helyenként önellentmondó adataira sokféle gondolati konstrukció illeszthető a teljes tagadástól a teljes elfogadásig, ám ezeket – néhány jó meglátás felsoroztatása ellenére – szerzőik nem tudtak meggyőzően bizonyítani.

Scheffer különvéleménnyel állt elő a Pálos Rend megalakulásának körülményeivel kapcsolatban is: meglátása szerint Joachim de Fiore eszméi jelentős hatást gyakoroltak rá. Az ő „európai spirituális gondolkodásra nagy hatást tevő munkáiból láthatólag kitűnik az eremitizmus iránti elköteleződés, oly mértékben, hogy a világvége előtti utolsó nagy korszakot a Szentlélek működése által átítatott egyetemes remeteélet idejének tartotta”.⁸⁹ [...] „Teóriám szerint Özséb felsőbb bízattásra (is), megfelelő egyházi jogi ismeretek birtokában kezdte meg a pilisi remeték közösséggé

⁸⁵ Scheffer Miklós: *Legenda vagy valóság? Boldog Özséb személye Gyöngyösi Gergely rendtörténeti krónikájában és szerepe a Pálos Rend megalakulásában. Egyháztörténeti Szemle XXI/2 (2020) 19-37.* (továbbiakban Scheffer 2020), 24.

⁸⁶ Scheffer 2020. 28.

⁸⁷ Scheffer 2020. 29.

⁸⁸ Scheffer 2020. 30.

⁸⁹ Scheffer 2020. 35.

szervezését,” amely találkozott a királyi szándékkal.⁹⁰ Rendkívül szimpatikus Scheffer megközelítésében, hogy fokozott figyelmet szentel a rend kezdődő megszerveződése gyakran mellőzött spirituális összetevőinek, ám Fiore nézeteinek ilyen mélységű behatolása a királyi udvar és az egyházi elit világlátásába mindenképpen igazolásra vár. A nyitott kérdéseket további kutatások tisztázhatják, melyhez új dokumentumok előkerülése adhatna támpontot, például Gyöngyösi eredeti kéziratáé, melyet Mályusz Elemér az 1940-es években állítólag még olvasott.⁹¹

A főmonostorok

Nemcsak a szentkereszti, hanem a kékesi kolostor életre hívásának ideje is ismeretlen. Gyöngyösi munkájában az 1294-es évnél bukkan fel, ám azonnal a kiváltságait és a mentességét említi.⁹² E kedvezmények elnyerése már több évtizedes tényleges működést feltételez, azaz jóval korábbi, akár az 1260-as évek második felében történt alapítást valószínűsít. Még Özséb is szóba jöhet a remeteség alapítójaként, amit közvetve támogat, hogy Gyöngyösi nem említi más, hozzá fogható súlyú „alapító atyát” a korai időkben. Romhányi Beatrix helyesen mutatott rá, hogy a pilisi remeteségek csak uralkodói engedéllyel jöhettek létre, hiszen a királyi erdőben létesültek.⁹³ Akár uralkodói alapításokkal is számolhatunk, amelyre Gyöngyösi Gergely munkájában utalást is találunk. „Az Úr 1287-ik évében IV. László király Hévízi Péter testvérnek és az egymás után következő remete testvéreknek ajándékozta a Pilis-szigeten [pontosabban: a Pilis-hegyen vagy a pilisi erdőben – N. Zs.] lévő, bizonyos Bendevölgye nevű területet a palota közelében, azzal a szándékkal, hogy ott az imádságnak kápolnát építsenek. Azt is akarta a király, hogy az említett testvéreket Benedek szentkereszti házfőnök iktassa be az általa ajándékozott birtokba; ez nyilvánvaló a királyok okleveléből”.⁹⁴ Szembetűnő, hogy Árpád-házi uralkodóink azonnal támogatni kezdték adományaikkal a remeték pilisi monostorait, tehát szívügyüknek tekintették a rend szerveződésének előmozdítását. Jó példájukat Károly Róbert, Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás is követték.

Az 1294-es kedvezmények, főleg a megyéspüspöki joghatóság alól való kikerülés, illetve az, hogy házigazdája lehetett az említett 1308-as, kiemelkedő jelentőségű tanácskozásnak, egyértelművé teszi, hogy ebben

⁹⁰ Scheffer 2020. 37. p

⁹¹ Mályusz, 1945. 12. 28. l.áb.; Hervay, 1988. 21.

⁹² RTÉ, 46.

⁹³ F. Romhányi Beatrix: Ceperuntque simul claustralem ducere vitam. A pálos rend és a Medium Regni kapcsolata. In: In medio Regni Hungariae. Ed.: Benkő Elek – Orosz Krisztina. Bp. 2015, 755–764. 757.

⁹⁴ RTÉ, 44. Gyöngyösi sorai a pilisszentléleki remeteség alapításáról szólnak. Ha adata pontos, akkor érthetetlen, hogy a remeteség miért hiányzik Benedek püspök 1291-es listájáról.

a másfél évtizedben a kékesi volt az alakuló rend legfontosabb és vélhetően legnépesebb, országos ismertségű monostora. A rangot bizonyára a nála hamarabb alapított szentkeresztitől hódította el, hogy aztán 1309-ben elveszítse a szűk évtizede életre hívott, a nagykáptalanok színhelyévé váló szentlőrincivel szemben. Ez utóbbi villámgyors felfutását a „főmonostorok” földrajzi helyének mozgásiránya értelmezi: Budaszentlőrincel „célba érkeznek” a királyi központba.

Az alakuló rend központjának egyre közelebb kerülése a királyi központhoz egyértelműen uralkodóink tetszésével találkozott, ami a gyors ütemben kapott adományokban öltött testet. Királyaink láthatóan nagyra becsülték a remeték szellemiségét, életszentségét és magas erkölcsi színvonalát, ám jó okkal feltételezhetjük, hogy – később titkokkal és legendás történetekkel övezett – tudásuk is vonzotta őket. Azt viszont még nem tudjuk, hogy IV. Béla és IV. László mit láttak meg a még renddé sem szerveződött remetékben, hogy azonnal adományokkal látták el őket, ráadásul a királyi központ közelében. És nem csak ők: „összességében úgy tűnik, a magyar egyházi és világi elit 1291–1308 között meglehetősen nagy egyetértésben munkálkodott a pálosok útjának egyengetésén – a tartományurak harcai és a dinasztiaaváltás viszontagságai közepette ez akár meglepőnek is tűnhet”.⁹⁵ Scheffer Miklós teóriája magyarázná a pilisi remeteségek királyi alapítását, amennyiben a joachimizmus kedvező fogadtatása igazolódna a 13. század második felében a legfelsőbb magyar egyházi és világi körökben.

Dobszay László hívta föl a figyelmet arra, hogy „a pálosrendi liturgia – egy-két másodrendű különlegességtől eltekintve – az esztergomi ritust követi, s mivel teljesen valószínűtlen, hogy utólagos alkalmazkodásról lenne szó, bizonyosra vehetjük, hogy a rend az esztergomi liturgiának a rendalapítás kori állapotát őrzi, amint ezt a történeti körülmények is alátámasztják”.⁹⁶ A középkori egyházzene kiváló kutatójának e megállapítása is egyértelművé teszi, hogy az alakuló rend szellemi központja legkésőbb a XIII. század végére a Pilisbe került, és a liturgiai egységesítést innen irányították.

Hangsúlyozni kívánom, hogy meglátásom szerint Özséb jelentősége kiemelkedő volt a pálos rend történetében. Feladata az lehetett, hogy a pilisi remetéket egyesítse és szervezett közösségekbe vonja, megmentve őket az ágostonos rendbe kényszerüléstől, lendületet adjon a független remeteségek magyar renddé kovácsolódásának, és a szerveződés központját a Pilisbe vigye. Benne tisztelhetjük a keresztúri (szentkereszt) első templom és remeteség alapítóját. Életszentségével maradandóan rajta

⁹⁵ F. Romhányi, 2016. 16.

⁹⁶ Dobszay László: A középkori magyar liturgia István-kori elemei? In: Szent István és kora. Ed.: Glatz Ferenc – Kardos József Bp., 1988, 151-155. Ld. még: www.egyhazzene.hu/wp-content/uploads/2013/01/istvankori.pdf. Utoljára megtekintve: 2020 02 05.

hagyta a nyomát a formálódó rend szellemiségén, melyből későbbi rendtársai inspirációt merítettek. Jelen tanulmány célja nem Özséb és a Pílis misztériumokkal övezett társadalmi „kultuszának” csorbítása, hanem annak valósabb, elfogulatlanabb alapokra helyezése a történelmi tények és az egyházi keretek pontosabb figyelembe vétele mellett. Jelen tanulmányból is látható azonban, hogy – számos kutató tiszteletreméltó erőfeszítése és a kétségtelen eredmények ellenére – a rend megszerveződésének fizikai és szellemi története még nem tisztázott kielégítően.

Milyen lett a pálos rend?

Erre a kérdésre természetesen nehéz néhány bekezdésben válaszolni, egyiket jellegzetessége azonban felvázolható. „A pálos rend merőben más típust képvisel, mint a három nagy koldulórend: a ferences, a dominikánus és az ágostonos. Bár velük egyidőben, a XIII. században alakult meg, nem az ő eszményképük lebegett előtte. Míg azok tudományosan képzett, a városi lakosság vallásos életének irányítására alkalmas, s ha kell, az eretnek tanokkal sikerrel megmérkőzni képes szerzetesek nevelését és harcra vetését tartották feladatuknak, a pálos rend mindvégig megőrizte a remeteélet örökségét. Tagjait nem városi munkakör ellátására szánta, nem akarta őket a tömegek vezetőivé kiképezni”.⁹⁷

Fennmaradt konstitúcióik a rendet „a kolduló rendektől, mint kifejezetten monasztikus orientáltságú közösségektől elhatárolva definiálják”.⁹⁸ Szabályzatuk tiltotta a koldulást, akár a rend számára is. A szerzetesek csak 1359-ben kapták meg azt a kedvezményt, hogy éjszakára levethetik a lábbelijüket, és tilos volt fürdeniük, hacsak nem voltak betegek.⁹⁹ A szigorú előírások Remete Szent Pál és kortársai, a „sivatagi atyák” által elfogadottakéhoz álltak közel. Az ő életvitelükről Európa elsősorban az őket meglátogató és a velük folytatott beszélgetéseket megörökítő Johannes Cassianus *Collationes Patrum*jából értesülhetett, ami a középkor leggyakrabban lemásolt könyvei közé tartozott. Aszkézisük szigorúságára jellemző, amint az egyik atya megbotránkozva említi Cassianusnak, hogy egyik remetetársa, arra hivatkozva, hogy esetleges vendége kényelmét szolgálja, takarót tart a barlangjában.¹⁰⁰

A rend nem képzett entellektüeleket, tagjai tanulmányait nem támogatta. Világossá tette, hogy aki tanulmányokat akar folytatni, azt a belépése előtt tegye meg. Mint Gyöngyösi rendtörténetéből és okiratokból megtudjuk, a pálos rendnek azért megvolt a maga „értelmisége”, hiszen

⁹⁷ Mályusz, 1945. 24.

⁹⁸ Elm, Kaspar: Pauliner und Kartäuser. Eine Privilegienkommunikation aus dem Jahre 1418. In: *Analecta Cartausiana*, 1981, 3. sz. 112–117. (továbbiakban Elm, 1981.) 116.

⁹⁹ RTÉ, 60.

¹⁰⁰ Cassianus, Johannes: Az egyiptomi szerzetesek tanítása. I–II. rész. Fordította Simon Árkád OSB. Pannonhalma–Tihany, 1998–1999.

számos jól képzett klerikus mondott le javadalmairól és állt közéjük.¹⁰¹ Kiemelkedően tehetséges művészekben sem szenvedtek hiányt.¹⁰² Ennek ellenére a napi tevékenység legfontosabb és legtöbb időt kitevő eleme a zsolozsmázás és a kétkezi munka lelkiismeretes végzése volt. E „monoton” elfoglaltságok természetesen a tudat rendezését és lecsendesítését szolgálták, mely előfeltétele annak tisztulásának.

A pálos szerzetes törekvése az aszketikus önmegszentelés, mely böjtelés, bezárkózás, hallgatás és munka útján érhető el.¹⁰³ „Másként, mint a benedeki hagyományokat követő szerzetességénél, az egyén már nemcsak a saját lelki üdvéért felelős, hanem ugyanolyan mértékben a környezetében élőkéért is”.¹⁰⁴ A rend a tagjai számára külső fegyelmet és erkölcsi komolyságot írt elő.

Különleges döntéshozatali mechanizmusuk, mely kiterjedt a rendfőnök választására is, biztosította, hogy a rend arculata ne változhasson, hanem megőrizhesse aszketikus jellegét. „A választások eredménye nem a szótöbbségtől függ. A szavazatokat a pálosok sem számlálják, hanem mérlegelik. A »pars sanior«-é a győzelem, még akkor is, ha az ellenfél a numerikus többség”.¹⁰⁵ A legszentebb életű, legnagyobb tekintélyű, már vezető tisztségeket viselt diffinitor atyák tehát azok, akik választják a rendfőnököt, és a konstitúció finomításával szabályozzák a rend életét. Nincs szó demokratizmusról: egy ügyes törtető hiába szerezne többséget az esetleg kevésbé tájékozott egyszerű nagykáptalani küldöttek között, a rutinos öregek megghiúsítanák a próbálkozását. Gyöngyösi meg is emlékezik egy „entellektüel” puccskísérletről, mely a fenti okok miatt elbukott.¹⁰⁶

Egyszerűsége, hivalkodástól mentessége révén hamar kedveltté vált. Magyarországon a szerzetesrendek közül a ferencesek után a pálosok kapták a legtöbb adományt.¹⁰⁷ 1327-ben harminc, 1470 körül kb. ötven rendházat működtettek egyidőben, melyek száma a mohácsi vészig tizenkettővel még emelkedett.¹⁰⁸ Az alapítások száma ennél jóval több volt, egyes monostoraik működését azonban nem tudták fenntartani; az

¹⁰¹ Mályusz, 1945. 25.

¹⁰² Mályusz, 1945. 34.

¹⁰³ Elm, 1981, 116.

¹⁰⁴ Breitenstein, Mirko: Liber, qui dicitur informacio religiosi. Augsburgi Dávid Formula novitiorumának ismeretlen változata a grünwaldi kolostorból. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 305–312. 312.

¹⁰⁵ Mályusz, 1945. 23.

¹⁰⁶ RTÉ, 88.

¹⁰⁷ Kubinyi András: Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 40–56. (továbbiakban: Kubinyi, 2007.) 47.

¹⁰⁸ Hervay, 1984. 170.

ott élő szerzetesek más rendházakba költöztek. Bár a pálosok száma még 1500 körül sem érte el az 1000 főt, a rend „mélyen beágyazódott középkori társadalmunkba”.¹⁰⁹ Az egyháztörténész e megállapítása lényeges fordulatra világít rá. „Ismert tény, hogy a tatárjárás és a kunokkal vívott harcok után — főképpen az Alföldön — a monostorok egy része elpusztult, és soha nem is épült újjá. [...] [Ez] azt is bizonyítja, hogy a környék lakossága sem igényelte azt. Úgy látszik, a magyar monostoroknak nem volt kapcsolatuk a környékkel”.¹¹⁰ Mivel Fügedi Erik mondatai a 11-13. századi rendházakra vonatkoznak, Hervay fenti megállapítása egyértelművé teszi, hogy a pálosokkal ez szembevetően megváltozott: ők már a társadalomban, és nem amellet tudtak működni.

A fokozatosan erősödő pálos rend erőfeszítéseket tett arra, hogy Magyarországon kívüli remeteségeket is a kötelékébe vonjon. „Valószínűleg 1340 körül kezdődtek meg azok a törekvések, hogy a dél-német remeteket a pálos rendbe olvasszák. Azt már biztosan tudjuk, hogy az első hét német pálos kolostort 1350 és 1360 között alapították”.¹¹¹ Valamivel korábban monostorok épültek Horvátországban, az Isztrián, Ausztriában, és később Lengyelországban, Spanyolországban és Portugáliában.

Hitelességük és a környezetükben élők lelki üdvéért is vállalt felelősségük, mely mentes volt inkvizíciós „felhangoktól”, méltán nyerte el a társadalom minden rétegének bizalmát. „A pálosok meg sem közelítették a ferencesek létszámát, szegénységük ellenére (vagy éppen azért?), belső fegyelmeük, kisugárzásuk és életszentségük révén mégis népszerűek voltak”.¹¹²

A szerző köszönetét fejezi ki Püspöki Nagy Péter történésznek a Pálos Rend létrejöttével kapcsolatos egyházzjogi kérdésekben vele folytatott értékes diskuszióért.

¹⁰⁹ Hervay, 1984. 170.

¹¹⁰ Fügedi Erik: Sepelierung corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti monostor. In: *Századok*, 1991. 35-66. 50. Meglepő, hogy a történész nem számol azzal, hogy az elpusztult monostorok egy része görög rítusú lehetett, főleg az Alföldön, azaz a 13. század végén már nem volt egyházzpolitikai akarat az újjáépítésükre.

¹¹¹ Brunert, Maria-Elisabeth: A pálos rendtörténet és kutatása. Áttekintés német szemmel. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 23-25. 23.

¹¹² Kubinyi, 2007, 49.

— SUMMARIES IN ENGLISH —

Issues of Restructuring and Reorganization of the Catholic Church in the Southern Dioceses of Hungary in the 1710s

Gözszy, Zoltán

The 1710s is considered as a particularly special decade in the history of the dioceses of Pécs, Csanád and Kalocsa. While the tide of war, which had marked the previous decades, was receding, a partly intentional, partly spontaneous transformation was taking place in these regions. The course of the changes was determined by the transitory nature of the period, which rooted in the legal and proprietary uncertainties. This paper analyse the era through the deeds and decisions of the bishops Franz Nesselrode of Pécs and László Nádasdy of Csanád. The exploration of the circumstances contributes to the refinement of our superficial image of their personality. The parallel scrutiny of their activity enables us to shed light upon some unique and general characteristics of the reconstruction of the Hungarian Catholic Church. In this case, we see two prelates who, amongst the intricate procedures of the early 18th century, represented and defended the interests of their institutions, communities and structures according to their own functions.

Clergymen sentenced to prison by the Imperial and Royal Military Tribunal of Pest from 1849 to 1854

Zakar, Péter

As for the order signed by General Julius Haynau all those who took part in the Hungarian War of Independence of 1848-1849, either as military men or civilians had to be tried by court-martial. This paper summarizes the cases of the clergymen who were sentenced to prison by the Imperial and Royal Military Tribunal of Pest. They were mainly accused of high treason, supporting or taking part in armed uprising, organizing the national guard and helping popular revolt. At that time the clergymen counted as state officers so in the eye of the court-martial it was an aggravating circumstance that they supported the revolution. However, there were clergymen who were sent only to a reduced imprisonment as they were found guilty in smaller cases, e.g. those who opposed to read the Emperor's proclamations in the church or who tore them into pieces, or those who were accused of vandalism.